

TERJE MATHIASSEN

**PREPOZICINIS VARDAŽODŽIŲ VALDOMAS
KILMININKAS BALTŲ, PABALTIO SUOMIŲ IR
SKANDINAVŲ KALBOSE (ISTORINĖ APŽVALGA)**

Mano straipsnis yra iš tarpinės lingvistikos srities – jame aptariami kalbos faktai yra morfologijos ir sintaksės sandūroje. Kartu jis priklauso arealinės lingvistikos sričiai ir dėl to apima ir sinchronijos, ir diachronijos problemas.

Arealinės lingvistikos klausimai mane domina jau seniai. Juos esu nagrinėjęs 1985 metais išspausdintuose straipsniuose. Pirmasis paskelbtas suomių rinkinyje, išleistame Turku mieste, ir vadinasi „Slavų-baltų-Pabaltijo suomių sintaksinės izoglosos ir kalbų sąjungos (=Sprachbund) klausimas Pabaltijo rytuose“. Antrasis – anglų kalba „A Discussion of the Notion "Sprachbund", and its Application in the Case of the Languages in the Eastern Baltic Area (Slavic, Baltic and West Finnish)" (=Dėl sąvokos „Sprachbund“ ir jos vartojimo tiriant Rytų Pabaltijo kalbas (baltų, slavų ir vakarų suomių), – IJSLP 31 ir 32 tomas. 1990 ir 1991 metais esu parengęs keletą pranešimų: vienas iš jų buvo perskaitytas Kaune, konferencijoje „Baltijos šeima“ ir tikriausiai bus išspausdintas, antrasis paskelbtas Paryžiuje viename Festschrift'e, skirtame F. de Sivers garbei. Trečiasis buvo skaitytas norvegų kalbininkų draugijoje.

Visuose darbuose aptariami įvairūs bendri kontaktuojančių kalbų požymiai.

Šitas straipsnis skiriasi nuo minėtųjų tuo, kad jame plačiau kalbėsime tik apie vieną iš galimų izoglosų.

Kaip žinoma, dabartinėse baltų, Pabaltijo suomių ir skandinavų kalbose kilmininkas vartojamas prieš vardažodžius, pvz.

lietuvių: *tėvo knyga*

latvių: *tēva grāmata*

suomių: *isän kirja*

norvegų: *fars bok*

Išimtį sudaro lietuvių ir latvių kalbų *turinio kilmininkas* (toliau jis vadinamas *partityvu*), pavyzdžiui: lie. *puodelis arbatos*, la. *glāze tējas*. Gali-

ma jį palyginti su junginiais *arbatos puodelis* ir *tėjas glāze*, kur kilmininko funkcija jau visai kita.

Nukrypimu nuo įprastos žodžių tvarkos laikytina ir vadinamoji fakultatyvi postpozicija – *genitivus qualitatis*. Pavyzdžiui, latvių: *abas viena lielumiņa* (pavyzdys iš Janio Endzelyno „Lettische Grammatik“, 1922, 415). Lietuviškai – *abu vieno augumo (ūgio)*. Tačiau šioje situacijoje galima ir kilmininko prepozicija: *šešu gadu zirgs* (la.) „šešerių metų arklys“.

Priešingai negu minėtoms kalboms, sudarančioms aiškų kontaktinį arealą, *slavų kalboms* (iš kurių arealinės lingvistikos požiūriu ypač įdomios lenkų ir rusų kalbos), taip pat ir *vokiečių* bei *olandų* kalboms būdinga vardažodžių valdomo kilmininko postpozicija. Paminėtina tik viena išimtis: vokiečių ir olandų kalbose prepozicija laikoma norma tik tais atvejais, kai vartojamas tikrinio daiktavardžio kilmininkas, palyginime: *Peters Bücher* ir *die Bücher meines Bruders*.

Latvių kalba, nors ir buvo labai veikiama vokiečių, o vėliau rusų kalbų, išlaikė ryškia kilmininko prepoziciją. Tiesa, senojo laikotarpio latvių ir lietuvių verstiniuose tekstuose galima surasti ir postpozicinių kilmininkų, tačiau, be abejo, tai tėra pažodinio vertimo rezultatas.

Kai dėl kilmininko-partityvo, tai galima kelti ir tokį klausimą: ar baltų kalbose jo nebūtų tikslingiau laikyti atskiru savarankišku linksniu – kaip tai neretai daroma analizuojant rusų kalbos pavyzdžius. Tiesa, čia abejonių kelia tas faktas, kad baltų partityvas atpažįstamas tik iš funkcijos, tai yra tekste, ir neturi savo formalios raiškos, kitaip sakant, visiškai nesiskiria nuo paprasto kilmininko. Rusų kalba, kaip žinome, tam tikrose paradigmos turi savo fakultatyvią partityvo galūnę *-y/-ю*. Bet galbūt baltų kalbose tokia formalia raiška vertėtų laikyti savotišką žodžių tvarką – tai yra specifinė kilmininko postpozicija, kuri ir leistų kalbėti apie atskirą partityvo linksnį? Bet nepriklausomai nuo to, ar partityvą eliminuosime iš kilmininko, ar ne, dabartinėms baltų, Pabaltijo suomių ir skandinavų kalboms yra būdingas labai ryškus *b e n d r a s* požymis – vardažodžio valdomo kilmininko (genetyvo) prepozicija.

O kaip buvo anksčiau? Pradėsiu nuo baltų kalbų.

Kiek man žinoma, baltų originaliojoje (ne verstinėje) literatūroje, išskyrus poeziją ir liaudies dainas, kilmininkas paprastai buvo prepozici-

nis. Tokia pati vartoseną būdinga ir originaliesiems suomių tekstams. Skandinavų kalbose matome jau kitokį vaizdą. Tiesa, turime prisiminti, kad baltų ir suomių rašytinė tradicija daugeliu amžių vėlesnė negu skandinavų.

Apžvelgdamas skandinavų kalbų faktus, pirmiausia remsiuosi Kurto Braunmüllerio knyga „Syntaxtypologische Studien zum Germanischen“, išėjusia devintojo dešimtmečio viduryje. Analizuodamas norvegų, danų ir švedų kalbų pavyzdžius, Braunmülleris kelia klausimą, ar šiose kalbose dominuojanti prepozicinė struktūra nėra senosios konstrukcijos SOV liekana, nepaklususi bendrai žodžių tvarkos kitimo tendencijai minėtose kalbose. Man atrodo, kad ši mintis yra tikrai verta dėmesio, nors įrodyti šią hipotezę sunku. Būtų labai įdomu ją patyrinėti Greenbergo universalijų aspektu.

Jeigu šiuo aspektu pažvelgsime ir į baltų bei suomių kilmininką (o ši perspektyva taip pat atrodo patraukli), tai čia, apibūdindami pagrindinę žodžių tvarkos schemą, taip pat susidursime su ne mažesnėmis problemomis. Juo labiau, kad, kiek man žinoma, baltų ir suomių kalbų žodžių tvarka nėra kaip reikiant tirta nei sinchroniškai, nei diachroniškai. Tiesa, Fredas Karlsonas yra rašęs apie suomių, Tomas Helpas – apie estų, Vytautas Ambrazas šiek tiek apie lietuvių kalbos žodžių tvarką. Paminėtinas ir nedidelis projektas, atliktas vadovaujant Veltai Rūkei-Draviniai, kur, kiek atsimenu, gretinama švedų, suomių, vokiečių, lietuvių ir rusų kalbų žodžių tvarka. Tačiau gerai argumentuotų išvadų šiuo klausimu nebuvo padaryta.

O kokia padėtis skandinavų kalbose? Braunmüllerio duomenimis, senojoje skandinavų kalboje (Urnordischen) dominavo kilmininko prepozicija (du trečdaliai atvejų). Iš vikingų epochos yra išlikusių trijų tipų užrašų: *v i e n u o s e* kilmininkas yra tik prepozicinis, *k i t u o s e* – tik postpozicinis, o *t r e č i u o s e* – kilmininkas vartojamas pramaišiu. Remiantis šiais tekstais, galima būtų kalbėti apie tam tikrą prepozicinio ir postpozicinio kilmininko pusiausvyrą senojoje skandinavų kalboje. Tačiau šie šaltiniai, deja, skurdoki ir jų tekstai nėra stilistiškai neutralūs.

Viduriniaisiais amžiais, pradedant 1100 mūsų eros metais, pastebima labai staigių kilmininko vartosenos pokyčių. Prepozicija pasidaro vienintelė įmanoma. Be to, reikia būtinai pabrėžti, kad pakito ir morfolo-

nė daiktavardžių kilmininko raiška: formantas -s, iki tol rodęs tik tam tikros daiktavardžių klasės vienaskaitos kilmininką, tapo visų daiktavardžių abiejų skaičių kilmininko rodikliu. Šio meto tekstuose aiškiai matyti, kaip radikalai nyko alomorfai. Šitai tikriausiai reikia sieti su labai svarbiu kalbų raidos faktu – sintetinės sandaros irimu, vienažodės linksnių sistemos nykimu, perėjimu prie analitinių raiškos būdų.

Dabar gali kilti klausimas – ar apskritai galima šitame apibendrintame -s įžiūrėti linksnio galūnę? Į tai pastaraisiais metais jau yra atkreipę akis keli kalbininkai. Gal tai – elementas, iš principo priklausantis enklitikų lygmeniui? (gal net prieveiksmis?). Tokią versiją tam tikra prasme remia ir norvegų bei danų kalbų grupinis kilmininkas.

Tiesa, tokių milžiniškų prepozicinių genetyvų sancaupų vienoje vietoje, kokios būdingos baltų ir suomių kalboms, skandinavų kalbose nėra.

Palyginkime:

suomių: *filosofian taktorinarvon saavuttaminen*

latvių: *filoloģijas zinātņu doktora grada sniegums*

lietuvių: *filologijos mokslų daktaro laipsnio siekimas*

rusų: *dostiženie zvanija doktora filologičeskich nauk*

norvegų: *oppnåelse av den filosofiske doktorgrad*

Jeigu pridėtume dar ir genetyvinį agentą, lietuvių ir latvių kalbose galėtume sudaryti dar ilgesnę kilmininkų seką, pavyzdžiui:

Vytauto Mažiulio filologijos mokslų daktaro laipsnio disertacija (net 5–6 kilmininkai!)

Lyginant skandinavų ir slavų kalbas – iš vienos pusės, o baltų ir suomių – iš kitos, matyti dar vienas skirtumas, kurį tiktų paminėti kalbant apie kilmininką, būtent: baltų ir suomių kalboms būdingas polinkis dažniau vartoti nederinamąjį pažyminį, išreikštą daiktavardžio kilmininku, o ne būdvardį. Palyginkime *filosofian*, *filoloģijas*, *filologijos* ir *filologisk*, *filologičeskich*.

Man atrodo, būtų labai įdomu patyrinėti tokio polinkio raidą įvairiais lietuvių ir latvių kalbos etapais. Tokio gretinamojo tyrinėjimo, atrodo, dar niekas nėra ėmęsis. Ypač įdomūs turėtų būti latvių kalbos duomenys. Kol kas *a priori* būtų galima manyti, kad latvių kalbos mode-

Iš turėtų užimti tarpinę vietą tarp suomių-ugrų ir germanų-slavų modelio.

Baigdamas norėčiau apibendrinti: mano manymu, kilmininko (ne partityvo) vartosenos panašumas baltų, suomių ir skandinavų kalbose greičiausiai yra atsitiktinis ir nėra aktyvios kaimyninių kalbų interferencijos rezultatas. Tačiau, šiaip ar taip, šis bendras požymis yra įdomus paralelinis reiškinys, panašus kaip, pavyzdžiui, netekimo (deprivatyvo) reiškinys, apie kurį kitados man teko kalbėti, o po manęs detaliau šią problemą tyrė švedų lingvistas Thorbjornas Nilssonas. Iš šios srities paminėtinas ir Romano Jakobsono darbas „Die phonologischen Sprachbünde“. Įdomiai reiškinį yra aptaręs ir mano Oslo universiteto kolega Askedalas (įvairiuose straipsniuose ir pranešimuose, pvz., 1992); tirdamas sintetinės raiškos būdus norvegų ir švedų kalbose, jis padarė išvadą, kad deprivatyvo reiškinys jose yra labiau „rytietiškas“ negu „vakarietiškas“ ir artimas baltų, suomių ir slavų kalboms.

Ir pagaliau: dar kartą norėčiau pasiremti Greenbergu ir jo universalijomis. Viena iš jų (Nr. 2) teigia: kalbos, kurioms būdinga polinksnių sistema, labiau linksta į prepoziciją; kalbų, kuriose išplėtota prielinksnių sistema, vardažodžių kilmininkas paprastai esti postpozicinis. Išimtį iš šios taisyklės jis mato skandinavų kalbose (jeigu mes rodiklio -s nelaikysime savotišku polinksniu). Greenbergas neoperuoja baltų kalbų pavyzdžiais. Jis remiasi tik kalbomis su turtinga prielinksnių funkcijų sistema, nors ir jose pasitaiko polinksnių.

Ar Greenbergo universalijos remia hipotezę, kad baltų kalbų prepozicija artima suomių-ugrų ir yra iš jų perimta?

LITERATŪRA

A s k e d a l J.O., 1992, On Certain Typological (Characteristological) Differences Between Norwegian and Swedish Syntax. – *The Nordic Languages and Modern Linguistics 7*/Eds. J.Louis-Jensen & H. W. Poulsen, Tórshavn, 141–150.

B r a u n m ü l l e r K., 1982, *Syntaxtypologische Studien zum Germanischen*, Tübingen.

G r e e n b e r g J., 1963, Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. – *Universals of Language* / Ed. J. H. Greenberg, Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press, 58–90.

H a w k i n s J. A., 1983, *Word Order Universals*, New York etc.: Academic Press.

M a t h i a s s e n T., 1985a, Slavisk-baltisk-østersjøfinske syntaktiske isoglosser og spørmalet om et Sprachbund i den østlige del av østersjøområdet. – *Meddelanden fran*

Stiftelsens för Åbo Akademi Forskningsinstitut (X Nordiska Slavistmötet – Föredrag), Nr. 102, 123–149.

Mathiasen T., 1985b, A Discussion of the Notion Sprachbund and its Application in the Case of the Languages of the Eastern Baltic Area (Slavic, Baltic, and West Finnish). – *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics (IJSLP)*, XXXI–XXXII, 273–81.

Mathiasen T., 1990a, Some Aspects of Areal Linguistics in the Baltic Region (pranešimas „Baltijos šeimos” konferencijoje Kaune 1990) – rankraštis.

Mathiasen T., 1990b, Some Aspects of Language Contacts and Convergency Phenomena in the Baltic Area (Evidence from Lithuanian, Latvian, Livonian, Estonian, Russian and Polish). – *Festschrift Fanny de Sivers* (spausdinamas).

Mathiasen T., 1991, Språkene i Baltikum. Noen areallingvistiske betraktninger (pranešimas Norvegų kalbininkų draugijoje).

Į lietuvių kalbą vertė prof. E. Jakaitienė.

THE PREPOSITIVE ADNOMINAL GENITIVE IN BALTIC, BALTO-FINNIC AND SCANDINAVIAN LANGUAGES: A HISTORICAL SURVEY

Summary

The article deals with the parallel preposited adnominal non-partitive genitive in Baltic, Balto-Finnic and Scandinavian languages from the point of view of diachrony, areal linguistics and language typology where the latter perspective is based mostly on Greenberg's language universals. Data from Scandinavian historical syntax (Braunmüller's studies in word order) reveal a far more complex picture concerning the historical roots of the preposited genitive in the Nordic languages than one can observe from the smooth surface of to-day's Swedish, Danish and Norwegian which corresponds so neatly with the Baltic and Balto-Finnic languages with respect to the phenomenon in question.